

RADIKÁLIS TÁRSADALMI MOZGALMAK
A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN -
AZ ANARCHIZMUS MEGJELENÉSE MAGYARORSZÁGON

TARTALOM:

- I. ANARCHIZMUS ÉS/VAGY SZOCIALIZMUS
- II. AZ OROSZ RADIKALIZMUS HATÁSA
- III. AZ ANARCHIZMUS ÉS RADIKALIZMUS KIALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON
- IV. AZ ANARCHISTÁK TÁRSADALMI BÁZISA
- V. ANARCHIZMUS ÉS TERRORIZMUS
- VI. ÖSSZEGZÉS
- VII. JEGYZETEK

RADIKÁLIS TÁRSADALMI MOZGALMAK
A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN -
AZ ANARCHIZMUS MEGJELENÉSE MAGYARORSZÁGON

*"egy rövid periódusban, 1880 és 1884 között az osztrák és magyar munkásmozgalomra az anarchista ideológia oly mértékben hatott, mint más európai országokban - Spanyolország és Itália kivételével - sehol sem."*¹

George Woodcock

*

Az utóbbi évtizedekig uralkodó politikátörténeti elemzések felfogása szerint a munkás önszerveződések magyarországi megjelenése egyben a magyarországi munkásmozgalom és a magyarországi szociáldemokrácia megjelenése is. E felfogások azt hangsúlyozzák, hogy a munkásság szakmai és érdekvédő szerveződései beleolvadnak ebbe a történeti folyamatba. Szerepüket a szociáldemokrata munkásmozgalom kialakulási folyamatának szerves részeként értelmezik. Ezek azok a szerveződések, amelyek a szociáldemokráciával foglalkozó kutatásokban a szociáldemokrata munkásmozgalom gyökereiként szerepelnek, és működésük, pusztán létük is e párt kialakulásához vezettek. Ez az irányvonal azonban egy szociológiai, társadalom- és mentalitástörténeti elemzéshez képest nem teljes, nem rajzol átfogó képet. A szociológiai szempontokat is figyelembe vevő vizsgálat számára elengedhetetlen, hogy megmutatkozzanak a munkásság önszerveződéseiben belül, vagy azokkal párhuzamosan működő, azokból kinövő más alulról szerveződő kezdeményezések. Ezek ugyanis tartalmilag eleve megkérdőjelezzik a politikátörténeti elemzésekben fő szerepet játszó "szociáldemokrata vonal elméletét". Ezek az alulról szerveződő kezdeményezések ugyanúgy egybeesnek az anarchizmus magyarországi megjelenésével is. Az anarchizmus megjelenése Magyarországon a 19. század második felében egy alulról szerveződő radikális csoport és csoporttevékenység kialakulásához köthető. Természetesen, a fentiek ellenére és a korábban említettek tudatában is érdekes és szükséges annak a vizsgálata és tisztázása, hogy ténylegesen hogyan kapcsolódik a radikális anarchizmus, a radikális mozgalom megjelenése a kor munkásszervezeteihez.

A 19. század második felében megjelenő, s hovatartozásukkal is vitát provokáló magyarországi radikalizmussal eddig kétfajta értelemben foglalkoztak. A 1960-as években megjelenő első tanulmányok fő érdeme, hogy megtörték a csendet és hangsúlyozták a csoportnak a szociáldemokrata mozgalom fejlődésében betöltött ellenzéki szerepét és jelentőségét.² A "pártkereteken" belül maradva, elsősorban a Magyarországi Általános Munkáspárt baloldali ellenzékeként mutatták be a mozgalmat. "A radikális szocialista mozgalom története feldolgozatlan. A szociáldemokrata történetírás a 80-as évek első felében jelentkező mozgalmak indító okait pusztán személyi ellentétekre vezette vissza. A radikálisokat egy kalap alá vette az anarchistákkal,

hangoztatva az eszme magyarországi gyökértelenségét és a külföldről jött "idegen" munkásokat okolták elsősorban a sok haszontalanul elfecsérelt energiáért, az üldözésért, a civódásért... Marxista történetírásunk érdeme, hogy a Magyarországi Általános Munkáspártban meglévő elvi ellentétekben kereste a radikálisok fellépésének okát és felhívta a figyelmet az osztrák és hazai radikálisok elvi és személyi kapcsolataira."³ - írja H. Kohut Mária.

A korábbi írások hiányosságainak feltárására csak az 1990-es évek első felében került sor. Főképp az anarchizmus történetével, tudományos elemzésével, és hazai hatásaival kapcsolatos munkák megjelenése hívta fel a figyelmet.⁴ Feltételezhető ugyanakkor, hogy a korábbi írások szemléletében közrejátszott az is, hogy a hivatalos ideológia által támogatott tudomány számára az anarchizmus tabutémának számított. Jól érthető okok miatt nem fért bele sem a támogatott, sem a megtűrt kategóriába. Így hiába születtek részletes és jól felépített elemzések, mégsem jöhetett létre egy minden tényezőt számításba vevő összkép. Minden mozgalom, mint a munkásmozgalom része, csak vele azonos összefüggésben létezhetett. Az elemzések célja nem lehetett más, mint a munkásmozgalom hivatalos verziójának alátámasztása, és megerősítése. A kritikák nem mutathattak túl a támogatott verzió keretein. Nem léphettek ki belőle, nem mutathatták meg ezen kívül, e mellett, vagy ezt meghaladó alternatívákat. Az így született tanulmányok egyértelműen nem világítottak (világíthattak) rá bizonyos összefüggésekre, vagy ha mégis, akkor nem értékelték (értékelhették) túl azok szerepét.

A 1990-es évek demokratikus légkörében az anarchizmus jelentése és jelentősége az adott kor társadalmi mozgalmában szükségszerűen átértelmeződött. Megszülettek azok az anarchizmus magyarországi kötődéseit feldolgozó tanulmányok, melyek felhasználták és átértékelték a korábban levont következtetéseket. A radikálisokat ettől kezdve az anarchizmus első magyarországi megjelenéseként értelmezték. Ezekben az írásokban természetesen kerültek háttérbe a szakszervezeti és munkásmozgalmi összefüggések és előtérbe a különböző európai anarchista mozgalmak és ideológiák magyarországi hatásainak vizsgálata. A radikális szocialisták viszonya az európai anarchista mozgalmakhoz, azokhoz való elméleti és gyakorlati kötődése vált az elemzés fő irányvonalává. A kapcsolatok meghatározását elősegítette továbbá, hogy az anarchizmus egészének feldolgozására törekvő tanulmányok jelentek meg. Tehették, hiszen nem csak a különböző anarchista csoportok tevékenységével foglalkozó irodalom vált hozzáférhetővé, hanem kitágult az a fogalmi keret is, amelynek segítségével ezen csoportok tevékenysége jobban értelmezhető. Olyan fogalmak színesítették a képet, mint: ideális anarchizmus, anarcho-szindikalizmus, kommunista-anarchizmus, stb.

A 19. század második felében megjelenő radikális anarchizmusnak azonban egy harmadik megközelítése is létezik. Ez a megközelítés nem tudományos jellegű, sőt egyenesen elhatárolja magát mindenféle tudományos elemzéstől: "az elmélet mindennapi valóságtól való elválasztásától." Ez az álláspont az 1990-es években magukat anarchistaként meghatározó aktivistáktól származik. Magyarországon is felfedezhető néhány radikális kiadvány, melyek egyik fő vonala a saját értelmezésük szerint hozzájuk kötődő történelmi események, elméletek kritikája, értékelése. Ezek közül egy-egy pamfletben elemzik a 19. századi európai és magyarországi radikális szocialisták tevékenységét.⁵ Ezen álláspont képviselői is radikális anarchistaként határozzák meg magukat. Anarchistának és radikális-anarchistának is csak a saját gondolatmenetükkel összeegyeztethető mozgalmakat tekintik. Élesen elhatárolódnak az úgynevezett individualista anarchizmus és a

"bolsevik típusú kommunizmusok" mindenféle formájától. Elhatárolódnak továbbá azoktól a "reformista" gondolatoktól és szervezetektől, amelyek társadalomkritikájukat nem a kapitalizmus ellentmondásainak okaira irányítják. Reformisták, mert a rendszer játékszabályaival (tiltakozási formák, joghasználat stb.) - tehát a rendszeren belül - keresik a megoldásokat, és ezzel fenntartják a problémákat. Céljuk tehát nem a rendszer megjavítása, hanem megváltoztatása, "a tulajdon az érték diktatúrájának megszüntetése."⁶ A radikálisok, mint kritikára érdemes történeti előzmény szerepelnek tevékenységükben. A "tett propagandájának" 19. századi mozgalmában, a körülmények okozta hibák mellett, számukra megtalálhatóak a kapitalizmus, a tulajdon eltörlésének napjainkban is követendő mozzanatai. "Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a proletariátus⁷ programjának tisztázása együtt halad a proletariátus mozgalmával, és nem egy politikai pártot szervezünk egy politikai programhoz. Hisz maga a program és a mozgalom egységes egészet alkot, nem lehet tudni, hogy melyik jött előbb létre, a tulajdon társadalmának elsöprését, mint igényt maga a társadalmi berendezkedés hozta létre. Mihelyt fellépett ez az igény, az azon nyomban cselekvésben is megnyilvánult. A proletariátus cselekvései mind jobban tisztulnak a történelem folyamán (...) tehát az egész mozgalom is mind nagyobb szervezetségi szintet él meg."⁸

Az anarchizmus fogalmának tartalmi változásai felől közelítve az eddig elmondottakat, meg kell jegyezni, hogy az 1960-as évek elemzéseinek szemlélete egy olyan felfogáshoz kapcsolódott, amely az anarchizmust elsősorban nem mint önálló társadalmi mozgalmat és elméletet értékelte⁹. Egyrészt, a köztudatban máig is élő pejoratív anarchizmus fogalmára támaszkodott, ami célként a társadalmi káoszt és zűrzavart, eszközeiben pedig a felelőtlen erőszakot jelenti. E felfogás értelmében az anarchizmus összemosódik a terrorizmussal; és csak olyan egyének és csoportok az anarchisták, mint a 19. század orosz narodnyik merénylői¹⁰, a 20. század elejének "tisztaszívű gyilkosai"¹¹, vagy pedig az 1960-as 1970-es évek terrorista csoportjai, mint a Baader-Meinhof és a Vörös Brigádok¹². Magyarországon az anarchizmus fogalma a köztudatban, az 1980-as években a nálunk is társadalmi problémaként megjelent deviáns ifjúsági szubkultúrákhoz kötődött, mint például a "rothadó kapitalizmusból" importált punk mozgalom.

Másrészt az anarchizmus egy olyan magát forradalminak feltüntető eszmeáramlatként vagy mozgalomként jelent meg, amely elvileg tagadja mindenféle államhatalom és szervezett politikai mozgalom, és általában a szervezetség, a fegyelem, a tekintély létjogosultságát. Társadalmi bázisát tekintve pedig a tönk szélére jutott kispolgárságot, a munkásosztály legelmaradottabb rétegeit és a mindenre kapható lumpenproletariátust jelölte meg. Eszméiben, ideológiájában vagy az individualista anarchizmus¹³ szocializmus ellenességét, vagy a kollektív anarchizmus¹⁴ szervezeti gyengeségeit, elkapkodott cselekvéseit, és az általa a munkásmozgalomban okozott károkat hangoztatta.

Ez a felfogás igazolta magát Karl Marxnak - a korszak "hivatalos ideológusának" - az anarchizmussal és az anarchistákkal szemben hangoztatott nézeteivel.

Jól illik ezekre a nézetekre az ismert olasz anarchista Errico Malatesta¹⁵ korabeli kritikája: *Anarchia* című írásában: "Az anarchia szó görög eredetű, s szó szerint annyit jelent: *uralom nélkül*, vagyis egy olyan állapotot jelöl melyben az emberek intézményesített hatalom, állam nélkül élnek. Az anarchia szót azelőtt általában a rendetlenség és zűrzavar értelmében használták. A helyzet akkor változott mikor egy egész tudományos iskola kezdte az anarchiát lehetségesnek és üdvösnek

tartani, s egy olyan párt tűzte céljául, mely korunk társadalmi küzdelmeinek egyik legjelentősebb szereplőjévé vált. A tájékozatlanok számára a szó még ma is káoszt jelent, és az anarchizmus politikai ellenfelei is így igyekeznek jelentését eltorzítani."¹⁶

Az 1990-es évek tanulmányaiban az anarchizmus fogalma sokkal összetettebb. Önszerveződő mozgalmakként és a hozzájuk kötődő elméletekként, vagy az elméletekhez kötődő önszerveződő társadalmi mozgalmakként, a modern társadalom jellemzőjeként jelenik meg.¹⁷ Az anarchizmus értékrendszere, ideológiája és társadalomfilozófiája ebben az értelemben a modern társadalom terméke. És csupán azért tekinthető a nagy ideológiák, a kortársak, a liberalizmus, a konzervativizmus, a szocializmus "kísérőjelenségének" mert egy történelmi periódusban sem sikerült hegemon szerephez jutnia. Haskó Katalin szavaival: "Míg az előbb említett áramlatok a történetük során fokozatosan alkalmazkodtak a valósághoz és egymáshoz is, addig az anarchizmus megmaradt "kívülállónak" és inkább a modern társadalom hierarchikus szerveződéseivel és életformáival szembeni "mássága" jellemzi történetét."¹⁸

Az elemzések szempontjai tehát összetettebbek lettek a munkásmozgalomhoz való (negatív) viszony helyett (mellett), fő meghatározóvá - a történelmi keretek figyelembevételével - az anarchista mozgalmak és elméletek által hordozott értékek váltak. Így az eddig csak egyetlen dimenzió által meghatározott szűrkeséget egy sokdimenziós keretbe foglalt sokszínűség kavalkádja váltotta fel. Ami nem közvetít ugyan egy határozott vonalakkal megrajzolt fekete-fehér képet, amiben eltűnnek egyes részletek, hanem e helyett egy nem biztos, hogy teljesen egyértelmű, de színekben és információban gazdagabb finomabb részleteket is bemutató képet ábrázol. Ilyen keretek közt kap más képet a radikálisok társadalmi bázisa, eszmerendszere és társadalomfilozófiája is.

Mára az anarchizmus Magyarországon is a társadalomtudományok egyik lehetséges elemzési témájává válhatott. A tudományos keretek közt elindult folyamat megteremtett egy közeget, amelyben nemcsak a szociológusok, történészek számára nyílt lehetőség vitákra és az egymástól különböző nézetek kifejtésére, de betölthetőek voltak a magyar társadalomtörténet eddig fehér foltjai is.

II. ANARCHIZMUS ÉS/VAGY SZOCIALIZMUS:

Az elemzés az európai és a magyarországi radikális anarchizmus megjelenésének két fő összetevőjét vizsgálja. Az egyik a nyugat-európai modernizáció, gazdasági és ipari fejlődés politikájának kísérőjelensége, a modernizáció szocialista és anarchista kritikája. Ami e két társadalmi gondolatrendszer és a hozzájuk kötődő mozgalmak kialakulási folyamata is egyben.

A másik oldal, vagy véglet pedig megmutatja e modern ideológiák hatásait, egy teljesen más, a fejlődésben jóval elmaradottabb gazdasági és társadalmi környezetben. Ebben az esetben az eszmék társadalmi és gazdasági visszahatása az érdekes.

*

A 19. századi Európában mind az anarchizmusnak, mind pedig a szocializmusnak rendkívül sokféle irányzata létezett, amelyek közt átfedések, kapcsolódások alakultak ki, nemcsak

a két eszmén belül, hanem azok között is. A szakirodalom ezeket az irányzatokat általában egy-egy történeti eseményhez, helyhez és időhöz, vagy egyes gondolkodók személyéhez köti.

A radikalizmus kialakulása Magyarországon is, mint Európában, a nagy társadalmi változások, a felvilágosodás és a modernizáció folyamatát jellemzi. A mozgalom gyökere közvetlenül az anarchizmus és szocializmus elméletéhez s ellentétéhez kapcsolódott. Ezek a mozgalmak a polgári forradalmak után kialakuló társadalmi gazdasági rendszer, a kapitalizmus ellentmondásaira reagáltak. Alapélményük, hogy a kapitalizmusban nem valósult meg a társadalmi egyenlőség és igazságosság felvilágosodás-kori ígérete. "A forradalom előtt még lehetett abban bízni, hogy a forradalom által teremtett társadalom a kívánt értékek igazi hordozója lesz. A forradalom utáni helyzet azonban cáfolta ezt. A vallott értékek és a megvalósult társadalom ellentétéből azonban nem következett közvetlenül az értékek összeomlása és a valósággal való megbékélés. A liberalizmusnak és a felvilágosodásnak az anarchizmus által is képviselt optimista szelleme ennél mélyebben értelmezte az ész hatalmával felruházott individuális cselekvés lehetőségeit. Az értékek feladása természetesen fontos kísérőjelensége minden kudarcnak. A világ alakíthatóságának éppen felfedezett modern filozófiája azonban súlyosabb érdekekkel, nagyobb dinamikával és hittel rendelkezett, s nem kívánt engedni a maga választotta célokból. Ez viszont az értékek és az értékek megvalósítása melletti ismételt kiállást jelentette."¹⁹ írja Haskó Katalin a klasszikus anarchizmusról.

A 19. századi szocialisztikus és anarchisztikus társadalmi mozgalmak viszonya egyben egy tisztázódási folyamat. Ez az időszak, melyben mindkét eszme túllép a kialakulással együttjáró első nehézségeken. Ekkor jöttek létre azok a tartalmi és fogalmi keretek, amelyek meghatározták a társadalmi mozgalmak alapvető értékeit, elméleti és gyakorlati céljait. A korszak társadalmi mozgalmában végbemenő változások eredménye, az anarchizmus és a szocializmus esetenként gyakorlatban együttműködő, de lényegében egymástól jól megkülönböztethető eszme és értékrendszerének kialakulása. Mindez nem csupán a "kapitalizmus liberalizmusától" való elhatárolódást jelenti, hanem azt is, hogy létrejött a szocializmus és anarchizmus mint két egymástól független, bizonyos értelemben egymással szemben álló eszmerendszer és társadalmi ideológia. Ez a tisztázódási folyamat, jelenik meg a 19. századi marxizmushoz és anarchizmushoz kapcsolódó elméleti és gyakorlati vitákban, ami leginkább Marxnak az anarchistákkal szemben hangoztatott álláspontjához köthető.²⁰

Ez a folyamat a két társadalmi áramlat kikristályosodása mellett a 19. századi európai radikális társadalmi mozgalmak kialakulásának egyik okozója.

Az anarchizmus, a szocializmus és a radikalizmus kialakulását, e mozgalmak két meghatározó alakjának Marxnak és Proudhonnak²¹ klasszikussá emelkedett polémiájához köthető.²² Marx és Proudhon 1846-os levelezéséből kiderül, hogy nézeteik végérvényesen eltávolodtak egymástól. Proudhon elutasítja a politikai forradalmat, a hatalom erőszak általi megragadására irányuló törekvést. Idealista álláspontra helyezkedik, az erőszak helyett a már meglévő gazdaságban rejlő lehetőségekből kiindulva, ezek fejlesztésével és neveléssel kívánja megszüntetni a társadalmi ellentmondásokat. Szerinte a társadalmi változások kulcsa az emberi akarat. Proudhon nézeteit így fejti ki Marxnak 1846-ban írt levelében: "Ha akarja, keressük együtt a társadalom törvényeit, azt a módot, ahogyan ezek a törvények megvalósulnak, a fejlődésnek azt a menetét, amely szerint sikerül feltárnunk ezeket; de az Istenért, azok után, hogy leromboltunk minden *apriorisztikus* dogmatizmust, ne gondoljunk arra, hogy most rajtunk a sor kioktatni a népet;

...ne okozunk újabb bajt az emberi nemnek azzal, hogy újabb zűrzavart hozunk rá. (...) Önnek ma is az a véleménye, hogy semmiféle reform nem lehetséges rajtaütés nélkül, anélkül amit egykor forradalomnak neveztek, s ami egész egyszerűen csak megrázkódtatás. Bevallom Önnek, hogy újabb kutatásaim tökéletesen eltérítettek ettől a véleménytől... a forradalmi cselekvést nem kell a szociális reform eszközének tekintenünk, mert ez az állítólagos eszköz egyszerűen felhívás lenne az erőszakra, az önkényre, röviden: ellentmondás lenne. Számomra így vetődik fel a probléma: *egy gazdasági kombinációval visszajuttatni a társadalomba azt a gazdagságot, amely egy másik gazdasági kombináció folytán kikerült belőle*. Más szavakkal a politikai gazdaságtanban a Tulajdon elméletét a Tulajdon ellen fordítani oly módon, hogy létrehozuk azt amit Önök, német szocialisták *közösségnek* neveznek, én azonban megelégszem azzal, hogy *szabadságnak, egyenlőségnek* nevezzem. Vagyis azt hiszem, ismerem a módját, hogyan lehet rövid távon megoldani a problémát: jobbnak látom tehát a Tulajdon lassú tűzön való elégetését, mint azt, hogy új erővel ruházzuk fel a tulajdonosok Szent Bertalan-éjszakájának megrendezésével."²³

Ezzel szemben Marx társadalmi változásokról alkotott véleményét történelemszemlélete a dialektikus materializmus határozza meg. Kiindulópontja a termelés: "Ahogyan az egyének életüket megnyilvánítják, olyanok ők maguk. Az tehát, hogy mik, egybevágt termelésükkel, mind azzal, *amit* termelnek, mind pedig azzal, *ahogy* termelnek. Hogy tehát az egyének mik, az termelésük anyagi feltételeitől függ. (...) Az emberek agyában lévő ködképződmények is az ő anyagi, empirikusan megállapítható és anyagi előfeltételekhez kötött életfolyamatuk szükségszerű párlatai. (...) Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot."²⁴ - írja "A Német ideológia" című művében. Proudhon a tudatból, mint az eleven egyénből indul ki, szemben Marx -szal, aki a valóságos eleven egyénekből, és a tudatot csakis mint az ő tudatukat szemléli. Marx konfliktuselméletében a társadalom fejlődését, a történelmet a társadalmakban lévő ellentétes érdekekkel rendelkező osztályok harcával írja le. Véleménye szerint a kapitalizmusban az osztályharc leegyszerűsödik a termelőeszközök kizárólagos tulajdonával rendelkező burzsoázia, és a termelőeszközöitől megfosztott, ezért a munkaerejét eladni kényszerülő proletariátus ellentétére. Marx a kapitalizmust egy olyan társadalmi rendszerként fogja fel, amelynek bukását a benne rejlő belső ellentmondás elkerülhetetlenné teszi. Szerinte ez az ellentmondás és az osztályharc eredményezi a kapitalizmus bukását.

Marx Proudhon nézeteiről alkotott véleménye kiderül Annyenkovhoz²⁵ írt leveléből (1846): "Proudhon úr nem azért nyújt helytelen bírálatot a politikai gazdaságtanról, mert filozófiája neveltséges, hanem azért nyújt neveltséges filozófiát, mert a mai társadalmi rendszert részeinek egymásba kapcsolódásában (...) nem értette meg. (...) Most már érthető miért nyílt ellensége Proudhon úr minden politikai mozgalomnak. A ma problémáinak megoldását ő nem a nyilvános tevékenységben látja, hanem saját fejének dialektikus körforgásaiban. Mivel számára a kategóriák a mozgó erők a gyakorlati életet nem kell megváltoztatni ahhoz, hogy megváltoztassuk a kategóriákat. Éppen ellenkezőleg: a kategóriákat kell megváltoztatni, és ennek következtében megváltozik majd a valóságos társadalom. (...) Mindenben ahhoz a doktrínér politikushoz hasonlít, aki meg akarja tartani a királyt, a képviselőházat, a felsőházat mint a társadalmi élet integráns részeit, mint örök kategóriákat. Csupán új formulát keres e hatalmak egyensúlyozására, holott egyensúlyuk éppen abban a tényleges mozgásban rejlik, melyben e hatalmak közül az egyik hol legyőzője, hol rabszolgája a másiknak."²⁶

Marx számára e vita nem csupán elvi nézetkülönbséget jelentett. Kettejük vitáját nem lehet

"a végcél azonos de az odavezető utak különbözőek" megállapításra leegyszerűsíteni. Marx elsősorban nem Proudhon véleményét, hanem gondolatmenetét nem fogadta el. A marxi és proudhoni gondolatokat magukénak valló szocialisták és anarchisták ellentéte végigkísérte a társadalmi mozgalmak 19. századi történetét, és az eszmék közötti végső szakadáshoz vezetett. Ezzel nyilvánvalóvá vált az, hogy két teljesen eltérő társadalomfelfogásról van szó.

Bozóki és Sükösd a következő vázlatpontokban foglalja össze a két mozgalom közti összefüggéseket:²⁷ A szocializmus és az anarchizmus hasonlítanak abban, hogy mindketten szemben állnak a kapitalizmussal, végcéljukban mindkettő állam nélküli társadalmat akar létrehozni a szabadság és egyenlőség elvei alapján. Megegyeznek továbbá a jövőorientációjukban és internacionalizmusukban. De a történeti materializmusban az osztálykategóriák a társadalom alapegységei. A történelmet osztályharcok történeteként fogják fel, az osztályharcban elfogadják a politikai eszközöket. Gondolatrendszerük kiindulópontja az anyagelvűség. Számukra az egyenlőség megteremtése a fontosabb, még a szabadság átmeneti korlátozása árán is. Céljaikban a tőkés tulajdonviszonyok megszüntetése az elsődleges, az államiság kiküszöbölése eltolódhat. Szerintük a forradalmat egy élcsapat (párt) vezeti. Elfogadják a forradalom utáni átmeneti időszakot. Az anarchizmus kiindulópontjában alapegységként a társadalmat alkotó egyéneket és csoportokat határozza meg. A történelmet uralomváltozások történeteként értelmezi. Elutasítja minden politikai eszköz felhasználását. Gondolatmenetének alapja az idealizmus. Szerinte a szabadság és egyenlőség csak együtt teremthető meg. A történelem mozgatórugóját, mint a termelési viszonyok és a termelőeszközök dialektikáját határozzák meg. Az elsődleges az államiság megszüntetése, és ebből következik a tulajdon eltörlése. A forradalom spontán tömegmozgalom, tagadja az élcsapat, a vezetés szükségességét. Tagadja a forradalom utáni átmeneti időszakot.

A radikálisok kiindulópontja is az értékek megvalósítása melletti kiállás. De eszméiket és cselekedeteiket közvetlenül az anarchizmus és szocializmus kettősének mélyrepülése határozta meg. A Párizsi Kommün karnyújtásnyi távolságra hozta ugyan a szabadok és egyenlők társadalmát, de bukása átmenetileg e két társadalmi eszme kudarcához is vezetett. A mozgalmak belső válsága és a kormányok reakciós fellépése következtében kialakult úrben jelentkeztek a radikálisok. A kapitalizmus ellenességük mellett szembehelyezték magukat egyaránt a hagyományos szocializmus és a hagyományos anarchizmus eszméivel.

A radikalizmus - a radikális szocialisták és anarchisták - kialakulásának egyik közvetlen történeti előzményeként a Párizsi Kommünt és annak tapasztalatait tekinthetjük. A rövid életű de a kortársakban rendkívül mély nyomokat hagyó Kommünt a marxisták az első munkáshatalomként, a proletárforradalom első kísérleteként értékelték. Ezzel szemben az anarchisták szerint a Kommün megvalósította az anarchizmus alapvető értékeit: a kollektív vezetést, a föderációt, a hadsereg megszüntetését.²⁸ "Azt mondhatjuk, mivel nem spontán cselekvésből született meg, mindenki, legyen anarchista vagy marxista, arra veti a hangsúlyt, ami számára kedvező. Az előbbi Proudhon, Bakunyin²⁹ és az antiautoritárius kollektivisták befolyását hangsúlyozza; a marxista az Internacionálé³⁰, a szövetségi kamarák, a munkás társulások és Blanqui³¹ szerepére hivatkozik.³²" - idézi Vadász³³

A radikálisok szocialista mozgalmakkal szembeni kritikájukat elsősorban a szervezetek eredeti céloktól való eltérése és a forradalmi álláspont fokozatos feladása határozta meg. Az

útkeresés időszakában a szocialista mozgalmakon belül megerősödtek azok az irányzatok amelyek a munkás szervezetek fenntartása, a legitimitás megőrzése érdekében, hajlandóak a kompromisszumokra.

Az anarchistáknak és szocialistáknak regionális munkás kongresszusokon volt lehetőségük véleményeik ütköztetésére. Ezek közül az 1880 júniusában Párizsban megtartott kongresszuson hosszú távú programként fenntartották ugyan a "proletariátusnak" a kapitalizmus forradalom általi megdöntésére irányuló eredeti céljait, de emellett elfogadták a Marx nevéhez fűződő "minimális programot", ezzel az általános választójogot a forradalmi harc egyik formájának nyilvánították. Erre válaszul a kongresszuson jelenlévő egyik anarchista, Jean Grave³⁴ kijelentette: "hogy a munkásképviselelőkre költendő összegben inkább dinamitot kéne vásárolni, hogy valamennyiüket felrobbantsák."³⁵ Ezt a momentumot nevezhetnénk akár jelképesen a radikalizmus megszületésének.

III. AZ OROSZ RADIKALIZMUS HATÁSA:

Úgy tűnt, hogy a kialakult történelmi helyzetben a radikalizmus képes volt fenntartani a forradalom, a végső győzelem közelségének illúzióját. Hozzájárult mindehhez az, hogy az európai társadalmi eseményekre és ezzel párhuzamosan a radikalizmus kialakulására is katalizátorként hatottak az oroszországi események. "Az orosz radikális hagyományban nem kellett ahhoz anarchistának lenni, hogy valaki "államtagadó" legyen. "Aligha találni ugyanis olyan 19. századi orosz értelmiségi irányzatot, amely valamilyen formában ne lett volna bizalmatlan az állam és intézményei iránt." - jegyzi meg Sz. Bíró Zoltán az orosz anarchizmusról szóló tanulmányában³⁶.

Oroszországban másképpen merült fel az igazságosabb társadalom iránti vágy alapkérdése. Az orosz gazdaságban és társadalomban megmerevedett a feudális jelleg. A felvilágosodás eszméinek megjelenését nem kísérték látványos gazdasági és társadalmi változások. "Az állammal szembeni bizalmatlanság eredetét más körülményekkel is összefüggésbe lehet hozni, így azokkal, amelyek az úgynevezett erkölcsi, illetve a politikai narodnyikizmus kialakulásában játszottak közre. Ezek pedig leginkább arra a lelkiismereti válságra vezethetők vissza, amelyet az európai mintára nevelkedő, a társadalom egészéért felelőséget érző nemesség élt át a kötelező állami szolgálat alóli 1762-es felszabadítása után. (...) Többsége csak ekkor szembesült a muzsikélet nyomorúságos körülményeivel. (...) Ez a helyzet sokakban nem csak szánalmat keltett: elhintette a felháborodás azonnali megoldást sürgető radikalizmusát. (...) És talán épp itt lehet a kulcsa a 19. század első felében színre lépő orosz értelmiségi csoportok radikalizmusának és antietatizmusának."³⁷ Azonban a radikalizmusnak e szűk "értelmiségi" rétegen kívül nem volt társadalmi bázisa. Ezért az orosz forradalmárok alapproblémája a néphez való viszonyukban jelent meg, mivel a forradalmi eszmék nem találtak visszhangra az elnyomott nép körében. A forradalmi értékeket hordozó narodnyikok, és maguk az értékek sem jutottak el a néphez, csupán kívülállók és külsődlegesek maradtak.

Ami Európa nyugati részén Marx és Proudhon vitája, az Oroszországban az erre a problémára adott kétféle válasz, ami egyben meghatározta az orosz társadalmi mozgalmak két különálló irányzatát. Az egyik a magukat propagandistáknak nevezők csoportja. Szerintük a nép

üres, tiszta lap, s az ő feladatuk, hogy erre az üres lapra ráírják a szocializmus betűit; saját erkölcsi és szellemi színvonalukra akarták felemelni a népet, s egy olyan egységes és öntudatos kisebbséget akartak nevelni soraiból, amely egy ösztönösen kirobbanó vagy előre megtervezett megmozdulás esetén biztosítani tudja a szocialista elvek és eszmények megvalósulását. Ezzel szemben a "buntárok"³⁸ nem akarták tanítani a népet, ellenkezőleg, úgy vélték, hogy nekik kell tanulniuk tőle; azt állították, hogy a nép helyzeténél fogva szocialista, s bármikor kész kirobbantani a társadalmi forradalmat; gyűlöli a fennálló rendet, s tulajdonképpen szüntelenül tiltakozik ellene, hol aktív, hol passzív ellenállást tanúsít, de állandóan lázadozik. A buntárok szerint az értelmiségnek az a feladata, hogy egyetlen közös mederbe terelje ezeket az elszigetelt tiltakozó akciókat.³⁹ Talán nem nehéz ráismerni a propagandistákban a szocialista és a buntároknak az anarchista szemlélet ellentétét. Az itt felvázolt két irányzat gyakorlati kudarca nyomán jutott el az orosz értelmiség egyrésze a radikalizmushoz, a tett propagandájához, mint tudatosan alkalmazott gyakorlati tevékenységéhez. E tevékenység csúcspontja a Narodnaja Volja 1881-es II. Sándor elleni sikeres merénylete volt.

Az oroszországi radikalizmus hatása az európai társadalmi mozgalmakra megkérdőjelezhetetlen. Az anarchisták lelkesedése mellett (lásd pl. Grave előbbieken említett "dinamitos beszédét"), még olyan szocialisták, mint Karl Marx - kinek gondolatrendszere nem arról szól, hogy merényletekkel kell megszüntetni a kizsákmányolást - is támogatásukról biztosították a zsarnokság ellen küzdő orosz radikálisokat.⁴⁰ Az orosz példa nagy lökés volt az európai radikalizmus kialakulásában, még akkor is, ha nem a kapitalista társadalom ellentmondásában, nem a proletariátus burzsoázia elleni harcában, hanem egy maroknyi forradalmár, kizsákmányolás és igazságtalanság elleni önfeláldozó küzdelmében gyökerezett.

Mindezekben a tényezőkben a radikalizmus kialakulásának pszichológiai, és szociálpszichológiai⁴¹ összetevői jelentek meg. Az orosz események a radikalizmus elterjedésében elsősorban nem a forradalmárok értelmére hatottak, nem ez az út volt az adott társadalmi helyzetben a legracionálisabb válasz. (Ezt mutatja az is, hogy a radikalizmus szinte mindenhol rövid életű volt Európában.) Az összetevők a forradalmárok érzelmein keresztül hatottak, bennük az önfeláldozás, a hősiesség jelentette a követendő példát.

IV. AZ ANARCHIZMUS ÉS RADIKALIZMUS KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON:

Az anarchizmus és a radikalizmus a 19. század második felében jelentkezett először Magyarországon. De míg Európa nyugati részén a radikalizmus csak az anarchizmus egyik megjelenési formája volt a sok közül, és csak az anarchista gondolkodók egyik részére volt hatással, addig Magyarországon az anarchizmus és a radikalizmus egyszerre ugyanazon szerveződés keretein belül jelentkezett. Tehát Magyarországon a megjelenéskor az anarchisták egyben radikálisok is voltak. Ez egyrészt abból is következhetett, hogy Európában ekkor a radikális

anarchizmus volt az egyik legjelentősebb irányzat. Másrészt a magyarországi radikális anarchizmus megjelenését közvetlenül nem előzték meg az anarchista és a szocialista (marxi és proudhoni) eszmék közötti viták. A 19. század kezdeti magyar társadalmi mozgalmakban nem volt mély nyoma sem a marxi szocialista áramlatoknak, sem pedig a Bakunyin és Proudhon féle kollektív anarchizmusnak. De ugyanekkor nem alakult ki az oroszországi narodnyikokéhoz hasonló társadalmi mozgalom sem.

Az anarchizmus magyarországi megjelenése több összetevő együttes hatásának következménye. Egyrészt a magyarországi munkásszervezetek sajátos és a nyugat-európai fejlődéshez képest megkésett kialakulása a meghatározó. Másrészt befolyásolta az európai társadalmi mozgalmak radikalizálódása, azaz az 1880-as években felerősödő radikalizmus. Ezek az összetevők természetesen nem választhatók szét, együtt, egymást kiegészítve hatottak. De ez a sajátosság nemcsak a magyarországi anarchizmus kialakulására hatott, hanem a tágabb értelemben vett társadalmi mozgalmakra, így a magyarországi munkásmozgalom kialakulására is. A politikatörténet és a szakirodalmak az anarchizmus és a "radikálisok" megjelenését az 1880-ban alakult Magyarországi Általános Munkáspárton belüli, a párt programjával szembeni ellenzéki csoport megjelenéséhez köti. "Magyarországon az anarchizmus első megjelenése a radikális szocialista munkásmozgalomhoz kapcsolódott, (...) Az anarchisták az egyre több országban terjedő és szélesedő körben ismerté váló szociáldemokrácia eszméjével szemben hirdették meg 1881-ben a "tett propagandáját..."⁴²

Magyarországon a Magyarországi Általános Munkáspárt volt az első szociáldemokrata jellegű párt, mely gazdasági és politikai célokat egyaránt képviselt. Előzménye, hogy az országban az 1870-es évek második felében jelentek meg a szocialista munkásmozgalomhoz kapcsolódó csoportok. "1880 május 16-17-én Budapesten megtartott szocialista kongresszuson a Frankel Leo vezetése alatt tevékenykedő Nemválasztók Pártja és a Külföldi Viktor nevével fémjelzett Magyarországi Munkáspárt egyesüléséből létrejött a Magyarországi Általános Munkáspárt, az első legális politikai jellegű önálló munkáspárt."⁴³ A párton belül azonban hamarosan baloldali ellenzéki csoport lépett fel, tagjai megalkuvással vádolták a párt vezetőségét és radikális szocialistának vallották magukat.⁴⁴ A magyarországi radikalizmus tevékenységére főleg a német és az osztrák mozgalomban működő Johan Most⁴⁵ anarchista nézetei voltak hatással. Most Freiheit című német nyelven megjelenő hetilapját 1879-től adta ki Londonban. A lap az egyéni terrort propagálta és elvetette a parlamenti harcot. A Magyarországi Általános Munkáspárt belső ellenzékeként működő radikálisok 1881 márciusában levelet juttattak el J. Most lapjához. A levélben a párt mérsékelt programját, taktikáját, és a parlamenti pártokkal való kapcsolatát bírálták. A Budapesti Fő- és Székvárosi M. Kir. Rendőrség működése 1894. évben című kötet szerint; a radikálisokat mint anarchistákat zárták ki a pártból. "Ezek külön pártot alapítottak, mely az 1881 évi augusztus 7-én tartott gyűlésen, az internacionális forradalmi párttal egyetemlegességet vállalt és az anarchisták üldözése és kiadatása ellen óvást emelt. Ezen időtől fogva a szociáldemokrata elvű munkáspárt és az anarchista elvű forradalmi párt között folytonos harc és háború volt."⁴⁶

A megjelenés időpontja kétségtelenül ehhez a levélhez kötődik, de ugyanakkor a radikálisok, az anarchizmus magyarországi kialakulása egy korábban kezdődött, összetettebb folyamat eredménye. Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen feltételek okozták, egy új társadalmi gondolatrendszer és csoportosulás, az anarchizmus és anarchisták megjelenését, és milyen

tényezők eredménye az erre irányuló folyamat, akkor a kapitalista gazdasági és társadalmi rendszer magyarországi megjelenésének összefüggéseiből kell kiindulnunk.

Magyarország a 19. század első felében a kapitalista értelemben vett nagyüzem csak kis számban volt jelen. A fejlődés a kisipartól a nagyiparig igen hosszú. A nagyipar gyakran csak a kisiparral összevegyülve volt jelen. Hiányzott a nyugati értelemben vett polgári osztály, melynek élethivatása lett volna a nagyiparral és a vele kapcsolatos kereskedelemmel való foglalkozás. A nemesség tőke, a polgárság tőke és jog hiányában volt alkalmatlan vállalkozások létesítésére. Az ipar fejlődését hátráltatta még a hazai közlekedési viszonyok elmaradottsága. Hozzájárult mindehhez, hogy a kapitalista vállalkozások kialakulásához szükséges gazdasági politika irányítása is teljesen Bécs kezében összpontosult, ahol az osztrák ipar kiépítését támogatták a magyarral szemben. Nálunk nem a polgárság, hanem a középbirtokos nemesség vállalta magára a kapitalizmus megjelenéséhez szükséges reformok megteremtését. Külföldön a liberalizmus volt a kapitalizmus szellemi alapja. A nyugati államokban először, vagy legalább egyidejűleg találjuk meg a kapitalizmust a liberalizmussal, addig nálunk előbb volt a liberalizmus és csak ez teremtette meg a kapitalizmust. Ezek a körülmények akadályozták és lassították Magyarországon a kapitalizmus gazdasági feltételeinek megjelenését.

Az első nagy fordulat ebben a folyamatban az 1867-es kiegyezést követően következett be. Rézler Gyula tolmácsolásában: "A kiegyezés nem csak politikai, hanem gazdasági életünkben is nagy változást okozott. A nemzet tevékenysége, amelynek eddig majdnem kizárólag politikai iránya volt, az ezen a téren elért nagy eredmény következtében gazdasági irányban is hatni kezdett; a részleges politikai függetlenség birtokában, most már az annyira hiányzó gazdasági függetlenség elérésére törekedett. Ennek pedig első feltétele gyáripárunk kifejlesztése volt. Már 1860-65 között is 114 gyár alakult, 1865-70 között azonban ennek a számnak több mint két és félszerese: 280. A 280 új gyárnak a háromnegyed részét 1867 és 1870 között alapították."⁴⁷ Ez a folyamat nem csak gazdasági téren, hanem a társadalom szerkezetében is változásokat eredményezett. A gyáralapítások hatalmas arányokban növelték meg a munkaerő szükségletet. Ennek következtében emberek tízezrei kerültek teljesen új életkörülmények közé. "Eddigi érdekeik megváltoztak, s ezzel kiléptek azokból a társadalmi keretből, amelyekben eddig helyet foglaltak. Ilyen nagy számú egyedeknek rövid idő alatt bekövetkezett helyzetváltoztatása a magyar társadalom szerkezetének részleges változását kellett előidéznie."⁴⁸ Ezt a hatást csak fokozta az a tény, hogy Magyarországon hirtelen és rövid idő alatt következett be ez a változás. Nyugat- Európában a nagyipar létrejöttét száz éves gazdasági fejlődés előzte meg, és ezzel párhuzamosan fokozatosan alakult ki a munkásosztály. Elképzelhető, hogy nálunk milyen volt a helyzet, ahol egy kis magtól eltekintve hiányoztak azok az alapok, amelyek a nyugati államokban az átalakulást már készen várták. Ezt a hirtelen bekövetkezett társadalmi változást érzékelteti az is, hogy a munkásság létszáma, ami 1848-ban 23400 magyar gyári munkás, 40 év alatt megtízszereződött, míg a népesség ez idő alatt csupán másfélszeresére nőtt⁴⁹.

Ezek voltak azok a főbb körülmények, amelyek az első munkásszerveződések, és ezen belül az anarchizmus megjelenésére is hatottak. Az újonnan megjelent társadalmi csoportokon, a munkásságon belül jelentkeztek az anarchisták. Az anarchizmus kialakulására és munkásságon belül elfoglalt helyére világít rá az anarchizmus társadalmi bázisa.

V. AZ ANARCHISTÁK TÁRSADALMI BÁZISA:

A nemzetközi szakirodalom rendkívül óvatos az anarchizmus társadalmi bázisának meghatározásában. Az anarchizmus nagy alakjainak, elméletalkotóinak ismert a társadalmi háttere. Proudhon, szegény kisiparosi-paraszti családból indulva vált szocialista-anarchista elméletalkotó újságíróvá. Bakunyin, a másik "alapító atya" kisbirtokos családból származott, és tüzériszkolai növendékből vált veszélyes anarchistává. Kropotkin, herceg, földrajztudós. Malatesta újságíró szerkesztő. Grave cipész. Most, - aki közvetlenül hatott a magyarországi anarchistákra - munkás, újságíró, parlamenti képviselő. Az oroszországi narodnyikok értelmiségiek (raznocsinyec). De az elméletalkotók csupán kis részét képezik az anarchista mozgalomnak. Bonyolultabb a helyzet azon tömegek társadalmi hovatartozásának a meghatározásánál, akikre az anarchista eszmék hatottak. Azt tudjuk, hogy Proudhon a kisüzemek munkásait megcélozva dolgozta ki társadalmi elméletét. Bakunyin és Kropotkin pedig sűrűn megfordult a svájci Jurai Föderáció órásmesterei körében, de nincs pontos képünk azokról a tömegekről akik ezt a bázist képezték.

Bozóki és Sükösd az anarchizmus társadalmi bázisát vizsgálva megállapítja, hogy "az anarchisztikus jellegű mozgalmak a *munkásság* körében általában nem a nagyüzemek szervezett munkásságához, hanem a *kis munkamegosztási egységekben dolgozó szakmunkássághoz kötődik*. A megerősödő kapitalizmus alapvető munkaszervezeti egysége a *gyár* - a maga kötött munkaidejével, differenciált munkamegosztási rendszerével, és a lakóhelytől végérvényesen elszakított munkavégzési feltételeivel - a szakszervezeti típusú munkásszervezkedésnek kedvezett. A gyár keretei között az egyéni típusú tiltakozó akcióknak lényegesen kisebb hatékonyságuk volt az egységes kollektív fellépés (sztrájkok, bérkövetelések, stb.) lehetőségeihez képest. A gyárban az anarchista ideológiának az "általános" emberit megcélzó követeléseit megtörték az osztályszempontú érdekérvényesítés gazdaságilag és politikailag sikeresebb metódusain."⁵⁰ Maitron a francia anarchizmusról szóló könyvében 1894-ből származó statisztikai adatok alapján így következtet: "a párizsi rendőrség 500-ra becsülte a fővárosi anarchisták számát, és annyi bizonyosnak látszik, hogy ők elsősorban az ülő foglalkozást művelő munkások közül kerültek ki, akiknek még munkavégzés közben is volt idejük arra, hogy társadalmi kérdéseken törjék a fejüket. Nem véletlen tehát a cipészek jelentős száma."⁵¹

De ezek az információk mégsem adnak teljes képet, csak utalások az anarchizmus társadalmi bázisát illetően. Még jobban összezavarja a képet, ha figyelembe vesszük, hogy az állandóan változó, megszűnő, majd új formában jelentkező csoportok társadalmi támogatottsága időszakra időszakra és térségenként is változhatott. Az elvek és gondolatok időnként találkoztak egyes társadalmi rétegek szükségleteivel, gyakran pedig szembekerültek azokkal. Tehát feltételezhető, hogy az anarchizmus bizonyos időszakokban szélesebb, bizonyos időszakokban pedig szűkebb társadalmi rétegekre volt hatással. Az anarchizmus társadalmi kötődéseit vizsgálva Haskó Katalin abból indul ki, hogy: "Az 1945 előtti anarchizmusnak különösen azokban az országokban sikerült nagyobb hatást kifejtenie és jelentősebb mozgalmat létrehoznia, ahol *konfliktusosan* vagy *későn* ment végbe az iparosodás és a modern politikai intézményrendszer kialakulása. Ott, ahol a politika - nem utolsósorban erős munkásság és munkásmozgalom hiányában - széles társadalmi rétegeket zárt ki a politikából, ahol a politikai rendszer integratív képessége (...) igen gyenge volt."⁵² - Ezzel magyarázza, hogy a 19. században a latin

országokban, Franciaországban, Spanyolországban és Olaszországban, találhatóak jelentősebb anarchista mozgalmak.

A 19 század második felében megjelenő radikális anarchizmussal kapcsolatban felmerül még egy fontos tényező. Az anarchizmus ezen időszakának, a tett propagandájának egyik fő következménye, hogy az idealista, egyénileg kezdeményezett, sokszor elszigetelt merényletek következtében a mozgalom társadalmi bázisa leszűkül. A csoportosan vagy egyénileg elkövetett merényletek nem használtak az anarchisták imázsának, szűkítették társadalmi bázisukat, és főleg a társadalom megértését önmaguk iránt. Ehhez hozzájárult az is, hogy ez a módszer, az illegalitásban való működés, a konspiratív szervezési elv szükségszerűsége miatt amúgy sem építhetett széles tömegmozgalomra. E mellett az állandó hatósági üldözés és a letartóztatások sem tették lehetővé széles társadalmi bázis kialakítását.

A magyarországi mozgalmat illetően első közelítésben igazolódni látszik Bozóki és Sükösd elmélete és Maitron következtetése, illetve a szakirodalom és a dokumentumok is azt erősítik meg, hogy az anarchisták elsősorban a cipészegyletből kerültek ki, de számos asztalos és szabó is közéjük tartozott.

A nyomdászok mellett a nagyobb tömegű szakmákban a cipészeknél indult meg először a szervezkedés. Bécsi mintára nálunk 1873-ban volt az első országos cipészgyűlés. 1877-ben 600 cipészsegéd cipész önképző egyletet alapított. Követeléseik ekkor még gazdasági jellegűek voltak, többek közt munkaszabályozással, betegsegélyezéssel, egyesületi és szervezkedési szabadság kérdéseivel foglalkoztak. Az asztalossegédek 1877 novemberében alakítottak szakegyletet, "Budapesti Asztalossegédek Önképzőegylete" néven. Az 1880-ban, a 10 órás munkaidőért kitört sztrájkban pedig már 800-an vettek részt. A szabószakmában dolgozó segédek 1887-ben alapították meg szervezetüket "Budapesti Szabósegédek Önkéntes Egylete" néven.

A Freiheitnek küldött levél aláírói és a radikálisok meghatározó alakjai; - Práger Ármin szabósegéd, Heckmann István, Braun Lipót, Nagy Ágoston, Klecs Dániel cipészsegédek, Hoffmann Rudolf kalapossegéd, Jackl József, Zlocha János, Váczi Nándor asztalossegédek, Farkas Kálmán fodrászsegéd, Szalay András a radikálisok magyar nyelvű lapjának szerkesztője, cipészsegéd - is e három szervezet tagjaiból kerültek ki.

A társadalmi bázisról alkotandó pontosabb kép érdekében fontos tehát megvizsgálni az iparossegédek és a munkásság kapcsolatát. Rézler Gyula a kialakuló munkásosztályról szóló elméletében vizsgálja a 19. század második felének társadalmi mozgalmainak és a munkásság kialakulásának kapcsolatát.⁵³ Elemzésében először a magyar munkásság függőleges tagolódását vizsgálja meg. "Függőleges, mert azok a társadalmi osztályok, amelyekből a munkásság gyarapodására egyes egyedek vagy nagyobb csoportok kiszakadtak nem azonos társadalmi szinten voltak."⁵⁴Függőlegesen a munkásságot tanult és tanulatlan kategóriákra osztja. Kategóriáit az határozta meg, hogy tagjaik milyen társadalmi csoportokból léptek be a munkásságba. Így a vidéki napszámosokból belépők adták a tanulatlan csoportokat, a tanultaknál pedig a kisipari segédek beáramlása volt a meghatározó.

Rézler szerint az első csoportok, amelyek a 60-as években a nagyiparban elhelyezkedtek, a részben céhek kötelékébe tartozó kisiparos segédek lehettek. Ezt a folyamatot azzal magyarázza, hogy nem minden segédből lehetett mester, s ilyen feltételek közt a céhlegények számára a segédi sorban elszenvedett nélkülözések helyett vonzóbb lehetett az ipar. Az 1860-as évektől pedig már azokat a mestereket is érintette ez a folyamat, akik nem bírták felvenni a versenyt a nagyipar

tőkével és olcsó áraival.

A tanult rétegek, akik különböző alsó és középfokú ipari iskolákban általános műveltségre tettek szert, képzettségüknek megfelelően nagyobb munkabért kaptak. A munkásosztályon belül elsőbbséget élveztek, belőlük lettek a vezető szerepet vállalók a szakszervezeti és a politikai mozgalomban. Szemben a tanulatlanokkal, akiket szívesen fogadtak ugyan a pártok, mint olyan tömegeket, amelynek nem is lehetett - képzettsége híján - ellenvéleménye. A radikálisok társadalmi bázisának magját is e tanult munkásrétegek képviselték. Egy anarchista sajtóper tárgyalásán megjelent munkások összetételéről árulkodik a Budapesti Hírlap cikke: "...gondosan rendezett öltözetük a társadalom-reformátorok egy műveltebb faját sejteti bennük."⁵⁵ Eötvös Károly pedig a toloncüggyel kapcsolatos parlamenti felszólalásában a radikálisok meghatározó alakját, Práger Ármint, művelt tekintélyes állású lapszerkesztőként említi.⁵⁶

Rézler másodszor a munkásság vízszintes tagolódását vizsgálja meg, ami a különböző nemzetiségű munkások egymás mellett való elhelyezkedését jelentette. Ezzel utal a külföldi munkásoknak és a nem magyar anyanyelvű magyarországi munkásoknak a magyarországi munkásság kialakulásában játszott szerepére. Egy 1875-ös statisztika szerint 10020 fővárosi munkásból magyarországi születésű volt 7530 (75,2%), és 2490 (24,8%) volt külföldi. A magyarországi születésűek közt is csak 4696 (46%) volt magyar. A külföldiek közül 2047 (20,4%) ausztriai, 241 (2,5%) németországi, 203 (2,1%) egyéb nemzetiségű munkás.⁵⁷ A külföldieknek a szakképzett munkások közt volt jelentős szerepük. Rézler szerint a magyarországi munkásságon belül az egyes nemzetiségek súlyát kulturális fokuk döntötte el. Ez adta meg az illető nemzetiség jelentőségét a szervezkedésben. Ahol a legkiemelkedőbb szerep az első időkben a német nemzetiségeknek jutott. Ők a legképzettebb munkások közé tartoztak, mivel magukkal hozták külföldről a magasabb kultúrát.

"A magyarországi szocialista szervezkedés természetesen a német nyelvterületek mozgalmához csatlakozott; erre készítette az ország földrajzi helyzete. Ausztriával 1867-ben hosszú időre megszilárdult állami közössége, s nem utolsósorban az a tény, hogy a soknemzetiségű magyarországi proletariátusnak jelentős része - országos átlagban egyötöde, a fővárosban, a legnagyobb ipari centrumban majdnem egyharmada - német származású volt, de a magyar vagy más nemzetiségű munkások közül is, külföldi vándorlásaik során sokan megtanultak németül."⁵⁸ - írja S. Vincze Edit.

A magyarországi radikálisok társadalmi összetételében is megmutatkozott a nemzetiségi jelleg. Fontos szerepet játszottak azok a nem magyar nemzetiségű munkások, akik a Bismarcki "kivételes törvény"⁵⁹ miatt kénytelenek voltak Magyarországon munkát vállalni, és azok a magyar nemzetiségű szakmunkások akiknek külföldi munkahelyükről épp e rendeletek miatt kellett hazatérniük. A radikálisok egyik vezető alakja Práger Ármint; "...mint az ellenzéki szocialisták közül sokan, ő is több évig dolgozott külföldön. 1880 végén érkezett Budapestre, híre azonban megelőzte érkezését. 1875-ben Innsbruckban "gyülekezési törvénybe ütköző vétség miatt" fogták perbe. A felségárulás és lázítás vádjára alól felmentették ugyan, de "közcsend és közrend zavarása miatt" nyolc havi fogságra és a birodalmi tanácsban képviselt országokból és királyságokból való mindenkor kiállításra ítélték."⁶⁰ A továbbra is fenntartott kapcsolatok adnak magyarázatot a magyarországi anarchizmus külföldi hatására. Prágernek - aki ekkor már J. Most hatása alatt állt - szoros kapcsolatai az osztrák radikálisokkal kiutasítása után sem szakadtak meg; "Élénk levelezésben állt velük; illegálisan többször járt Bécsben, illetve Bécs környékén. Az osztrák, német

és svájci munkáslapokat Budapestre kerülése után is rendszeresen kapta."⁶¹

Az anarchisták társadalmi bázisának nagy részét alkotó cipészegyleten belül is jelentős szerepe volt a külföldi munkásoknak, mivel az egylet vezetői néhány kivétellel németek voltak. Ezt igazolja az is, hogy az anarchisták első lapjai is német nyelven jelentek meg. 1882-ben megjelent "Der Sozialist" és "Der Kommunist" kis példányszámú rövid ideig fennálló lapok voltak. A Der Sozialist 1882 januárjától-májusig állt fenn, a lapnak összesen öt száma jelent meg. Szerkesztője Práger Ármin, kiadótulajdonosai Horváth János és Zlocha János voltak. A Der Kommunistnak 1882 májustól augusztusig három száma jelent meg. Szerkesztője Hoffmann Rudolf, kiadótulajdonosai Ruzs Mátyás és Weisz Márkus voltak. A lapokat a magyarországi német nemzetiségű munkásoknak, a külföldet járt németül beszélő magyar munkásoknak és a külföldi, elsősorban osztrák radikálisoknak szánták, ami egyben tükrözte a nálunk frissen megjelenő anarchizmus társadalmi összetételét. A radikálisok népszerűségét mutatja, hogy a Der Sozialist több mint ötezer példányban jelent meg.⁶² A helyzet hamarosan megváltozott, a sajtóperek és az üldöztetések miatt megszűnt lapok helyett a radikálisok új pártlapok megjelentetése mellett döntöttek. Az először 1883 márciusában megjelenő "Radikal" és a "Népakarat" már a magyar anarchizmus társadalmi összetételén belüli eltolódást is kifejezték. A Népakarat (Magyar szocialisták közlönye) szerkesztője Szalay András, a Radikal (Organ der Sozialisten Ungarns) szerkesztője pedig Práger Ármin lett. A két lap közül elsősorban a német nyelvűeknek, és az ausztriai és németországi terjesztésre szánták a Radikalt, az új magyar nyelvű lap a Népakarat megjelenése azonban igazolja az anarchista mozgalom fokozódó terjedését a magyar munkások irányában. "A népakarat természetesen többet foglalkozott a magyarországi eseményekkel és kisebb példányszámban jelent meg, mint testvérlapja az Ausztriában és Németországban is terjesztett Radikal. - írja H. Kohut Mária. - A pártlapok iránti érdeklődés minden várakozást felülmúlt. Nemcsak a fővárosi üzemekben és gyárakban és az újpesti cipésműhelyekben terjedtek el, hanem vidéken is. A siker a párt jó szervező munkáját, a radikálisok kiterjedt vidéki és ausztriai kapcsolatait bizonyítja, az egyre növekvő példányszám a Radikalban és a Népakaratban hirdetett osztályharcos eszmék népszerűségét."⁶³ A lapok példányszámát illetően a rendőri jelentések és Práger Ármin visszaemlékezése is egybehangzóak; a Radikal körülbelül hatezer, a Népakarat pedig nyolcszáz, ezerötyszáz példányban jelent meg.⁶⁴

Ezek a tényezők nem csak a magyar nemzetiségiek anarchizmus iránti fokozottabb érdeklődésére, hanem a szűkebb tagságon (szervezők, "vezetők") felüli szélesebb társadalmi bázis létrejöttére is utalnak. Sajnos arra a kérdésre, hogy kik voltak azok az egyének és csoportok, akik az anarchisták által felvállalt értékekkel rokonszenveztek pontos adatok hiányában nehéz válaszolni. Rendőri jelentések utalnak ugyan néhány esetre: pl. Krakker Pál cipész Eszéken, Gréf Ignác esztergályos a szegedi alföldi vaspálya gyárban terjesztette a párt lapjait és szerzett számos hívet a radikális eszméknek.⁶⁵

E néhány esetet kivéve azonban csak azt szögezhetjük le a lapok viszonylag magas példányszáma alapján, hogy ebben az időszakban az anarchista eszmék Magyarországon igen népszerűek voltak. Hozzá kell tenni azonban, hogy ebben az időszakban az anarchisták tevékenysége a nemzetközi érdeklődés középpontjában állt, így növelhette a radikális lapok iránti érdeklődést az is, hogy a szocialista lapok mellett a polgári lapok is foglalkoztak az európai eseményekkel és az oroszországi merényletekkel.

VI. ANARCHIZMUS ÉS TERRORIZMUS:

Az anarchizmus erőszakhoz való viszonyának alapkérdése, hogy létrehozható-e a harmonikus társadalom erőszakkal vagy sem? Ez a kérdés lehet az anarchizmus történetének egyik alapproblémája.

A magyarországi anarchizmus megjelenésében az a tény, hogy radikális formában jelentkezett, vitákra adhat okot a magyarországi mozgalom megítélésével kapcsolatban. Az európai események, a merényletek, a tett propagandájával összefüggésbe hozható magyar mozgalom kapcsán felmerül az a kérdés, hogy nem egy pozitív alapértékekkel rendelkező társadalmi mozgalomról, hanem csupán minden értéket tagadó elszigetelt kisebbségi akciókról van-e szó. S a radikálisokkal Magyarországon nem az anarchizmus eszméje, hanem a felelőtlen erőszak és gyilkosságok propagandája jelent meg.

Az anarchizmus viszonya az erőszakhoz, a terrorizmushoz és a bűnözéshez nem minden esetben egyértelmű. A szakirodalomban és az anarchisták közt is többféle álláspont létezik ebben a kérdésben, ezek a nézetek néha pedig ellentmondásokhoz is vezethetnek. Mindkét oldalon megjelennek a végletek, az erőszak teljes elfogadása, és elvetése is. Az elemzés nem tér ki részletesen az erőszak alkalmazását tagadó ideális anarchista elméletekre. Csupán a tárgyhoz szorosabban kapcsolódó kollektív és "forradalmi" anarchizmus erőszakhoz való viszonyát értékeli. Nem vállalkozik arra sem, hogy e kérdésben akármelyik irányban állást foglaljon. Célja csupán annyi, hogy a téma - a magyarországi radikálisok - erőszakhoz való viszonyát a hozzá kapcsolódó több különböző oldalról megvilágítsa.

Az anarchizmussal foglalkozó szakirodalmak minden esetben nagy hangsúlyt fektetnek az anarchizmus erőszakhoz való viszonyának pontos meghatározására. Abban az esetben pedig, ha a radikális anarchisták a "tett propagandájának" követői az elemzés tárgya, akkor e viszony lehet az elemzés egyik legfontosabb dimenziója. Haskó Katalin szerint a kulcskérdés a következő: "Ezekben a formáiban azonban az anarchizmus éppen a bírált társadalommal és életvitellel szembeni fölényét veszíti el, s nem lesz más, mint ugyanannak a társadalomnak a válságtünete, amelyik ellen fellép."⁶⁶ Tehát szerinte az erőszak alkalmazásával az anarchizmus saját társadalomkritikája tárgyává válik. Ezzel megszűnhet tehát az anarchistának, mint gondolkodónak és politikai szereplőnek az új típusú és csak közvetett vonásokban megjelenő tudásszociológiai alaphelyzete, amely a társadalmiság teljes tagadásával kívül helyezi magát a társadalmiságon s ezzel a tudásszociológiai kategorizálhatóságon is. Ez az álláspont "Ich hab - mein Sach - auf Nichts gestellt" - ("a semmi álláspontjára helyezkedem.") - jelenik meg Kiss Endre filozófiai anarchizmusról szóló tanulmányában.⁶⁷

Egy másik értelmezésben az anarchizmus a forradalmi erőszak elfogadásával nem a társadalmi igazságtalanság okainak megszüntetésére törekszik, hanem csak tüneti kezelésre. Azzal, hogy a bírált kapitalista társadalmi rendszer "eszközeit" - az erőszakot - használják fel az anarchisták, csak ugyanezt a társadalmi rendszert erősítik.

A terrorizmus és az anarchizmus fogalma erősen szétválak az anarchizmussal foglalkozó szakirodalomban.

Bozóki és Sükösd elemzésében a terrorizmus és anarchizmus szétválasztása azért is fontos, mert a köztudat gyakran és tévesen azonosítja őket. Szerintük azonban, míg az anarchizmus társadalomfelfogás egy életeszmeny teóriája, addig a terrorizmus módszer, amelyet különféle ideológiák nevében alkalmazhatnak. "Vannak vallási, nemzeti, etnikai, faji vagy osztálycélú terrorizmusok, amelyek önmagukat hol "jobboldaliként", hol "baloldaliként" határozzák meg. De magának a terrorizmus történetének is több szakasza van: ilyen volt a XIX. század végén a "tisztá szívű gyilkosok" terrorizmusa, majd a XX. században a hatvanas évek újbaloldali irányzatainak maradványaként tovább élő terrorizmus és a hetvenes évektől egyre inkább észlelhető állami terrorizmus. Ez utóbbi két - sokszor egymással is összefonódó - terrorista hullámhoz az anarchizmusnak semmi köze sincs. (...) A XIX. század végén, az 1880-1890 között jelentkező terrorista merényleteknek azonban anarchisták voltak a főszereplői: az általuk üzött "tett propagandájának" tudható be, hogy anarchizmus és terrorizmus egy adott időszakban azonosíthatóvá vált."⁶⁸ De a társadalmi mozgalmak céljai és a célok eléréséhez megengedett eszközök viszonyát tekintve a terrorizmusban a célok alárendelődnek az eszközöknek. Az anarchizmusban pedig az erőszak szerepe - ha elfogadott - mindig alárendelődik a célnak. Az erőszak mindig csupán eszköz marad, és sohasem válik célá.

Az erőszakot intézményesítő állam és jogrenddel szemben az erőszakos ellenállást tűzte zászlajára az anarchizmus spontaneista akcionista szárnya, amely céljait merényletekben, puccsokban és direkt akciókban akarta megvalósítani.

A tudományos értékelések mellett, az erőszakhoz való viszony pontos meghatározásának az erőszakot felvállaló anarchisták is nagy jelentőséget tulajdonítanak. Az úgynevezett klasszikus anarchizmuson belül, Proudhon - mint az a Marxszal szembeni vitájánál már említésre került - a békés anarchizmus képviselője. Ő nem erőszakkal akarta megvalósítani, hanem egy hosszabb érési, kiteljesedési folyamat eredményeként képzelte el az új társadalmi rendet. A kollektivisták nagy alakja, Bakunyin szerint ezzel ellentétben egy spontán akcióból kibontakozó totális rombolásnak - ami számára önmagában is építő cselekedet - kell megelőlegeznie az anarchista társadalom létrejöttét. Jean Grave - akinek "dinamitos" beszédét már megemlítettük - pedig ebben az időszakban az erőszakról, mint minden akadályt elhárító eszközről beszél. Az európai radikalizmus kialakulására nagy hatást gyakorló orosz Narodnaja Volja is csupán eszközként alkalmazta a politikai merényletet, mint a zsarnoksággal szembeni harc végső eszközét. Az egyébként csak néhány vonásában anarchista szervezet⁶⁹, kimondva a maga *ceterum censeo*-ját⁷⁰, az orosz államszervezet mint a nép ellensége elleni harcát a cár elleni merényletben jelölte meg.

Az erőszakhoz való viszony problémája, felmerül a Bakunyin eszméit továbbfejlesztő Kropotkin anarchokommunista koncepciójában is. A kérdés, hogy a mozgalom céljait szolgáló rablások, kisajátítások és a forradalmi terror lehet-e az egyéni és kollektív tiltakozás eszköze.

Az 1904. évi Londoni anarchista kongresszus zárónyilatkozatában foglalkozik ezzel a kérdéssel,⁷¹ aminek az aktualitását a 19. század végének oroszországi eseményei szolgáltatták. Az anarchisták politikai és erkölcsi aggodalmait is az ébresztette fel, hogy a közvélemény mind nagyobb része fogadta megütközéssel az efféle akciókat, de az is, hogy több esetben merülhettek fel komoly kétségek a rajtaütések politikai jóváhagyását illetően. Egyre nehezebb volt elhárítani a gyanút, hogy a rablások és expropriációk inkább egyszerű köztörvényes ügyek, és kevésbé

kényszerű, de mégiscsak emancipatorikus célokat szolgáló politikai akciók. A kongresszusi nyilatkozat eredetileg önmérsékletre és körültekintésre hívta volna fel a csoportokat. "Mindezt azért, mert az efféle akciókat lelkiismereti aggályok nélkül csak abban az esetben lehet támogatni, ha azok valamilyen nagyobb közösség - falvak, városok vagy az egész nép - javára történnek. A rablások és kisajátítások egyének és kis csoportok érdekeit sohasem szolgálhatják."⁷² Az orosz kormányzat lépései, a forradalmárokkal szembeni terror azonban érvénytelenítette az önmérsékletre vonatkozó elgondolást. "A kormányzat ekképpen cselekedve maga taszít bele mindenkit az általános rablásba és igazol már előre mindenféle erőszakot."⁷³

A terrorizmussal kapcsolatban abból indul ki a dokumentum, hogy az akciók értelme vagy hasznossága azon mérhető le, hogy milyen társadalmi hatást gyakorolnak. "Ha egy akció megértése komoly fejtörést igényel, a nem forradalmár átlagembertől, akkor annak hatása a nullával egyenlő, sőt kifejezetten káros; a tiltakozóakció ebben az esetben a tömegek szemében érthetetlen gyilkossággá válik." - A zárónyilatkozat ugyanakkor azt is megjegyzi, - "hogy az anarchisták egyáltalán nem gondolják, hogy a terror a fennálló viszonyok megváltoztatásának eszközeül tud szolgálni."⁷⁴

A kropotkini anarcho-kommunizmushoz hasonlóan 1990-es évek radikális anarchistáinak elméletében is, az erőszak mint forradalmi erőszak jelenik meg. Szerintük az erőszak soha nem lehet individuális cselekedet, hanem mindig a társadalmi szükségszerűség határozza meg. Ezzel a gondolatmenettel párhuzamosan elhatárolják magukat a "kapitalista háborúk minden formájától" is: "Hangsúlyoznunk kell, hogy nekünk anarchistáknak ehhez a háborúhoz⁷⁵ semmi közünk. Számunkra ez a harc teljesen idegen érdekek érdekében folyik. Felismertük azt a tényt, hogy a kapitalista háború semmivel sem iszonytatóbb, mint a kapitalista béke."⁷⁶

A magyarországi radikális anarchisták és szocialisták megjelenése kétségtelenül a "tett propagandájához" kötődik, ami külföldi kapcsolataikban, programjukban és propagandájukban is tükröződik. Cikkeikben, gyűléseiken és tüntetéseken adtak hangot nézeteiknek. A radikálisok harcias tüntetéseket szerveztek, forró hangulatú gyűléseken propagálták forradalmi elveiket, ahol nemegyszer verekedés tört ki a jelenlévő mérsékelt párttagok és a radikálisok között⁷⁷. A párt "rövid programja" nem hagy kétséget végső céljaikat illetően: "Rövid programunk a fennálló osztálytársadalmi rendszer minden ároni megdöntése, és helyébe alkotandó a nép igényeinek megfelelő közös népuralmi rendszer, mert míg osztályuralom létezik, a nép örökös nyomorban sínylődik, s az uralom rabszolgája lesz, a csalárd pénzlábakon álló rendszert, csakis forradalom döntheti meg; egy "nemzetközi" népforgalom."⁷⁸

A magyarországi radikálisok hatalmas népi felkelés útján képzelték el a kapitalista társadalom megdöntését. Alapvetően ez az elképzelés határozta meg viszonyukat az erőszakhoz. Az európai radikális áramlatoknak - különösen a német, osztrák és az orosz eseményeknek - megfelelően támogatták a hatalom elleni merényletek és akciók szervezését. Rokonszenvvel írtak a merénylő anarchisták akcióiról. Egyik cikkükben - amelyben inkább romantikusak, mint racionálisak - jól látható, hogy mennyire az orosz események hatása alatt álltak. A következőket írják: "Anarchista hős az, ki legügyesebben tud gyilkolni és legdacosabban meghalni az akasztófán. Az ily modern szabadsághősök neve: végrehajtó közeg. Ha gyilkol, halálra veti az állam, ha nem gyilkol, társai ölik meg, mert nem teljesíté mivel megbízták."⁷⁹ De ebben az esetben is megjegyzi

azt, hogy a merényleteknek csak akkor van értelme, ha a szociális forradalom érdekeit szolgálja. "Mert céltalanul nem rabolnak, gyilkolnak, gyújtogatnak egyre másra."⁸⁰ Tehát a célok és eszközök viszonya náluk is fennmarad, és nem rendelik alá magukat egy-egy merényletnek. Minden esetben arra hívják fel a figyelmet, hogy a cél a kapitalista társadalmi rend totális elpusztítása. "Egy anarchisztikus társadalomban, ami a mai társadalmi rend (kapitalista) alapját képezi; annak tövestül kell pusztulnia. Ott nem szabad osztálykülönbségnek lenni semmiben sem: ott az emberiség egysége fog mindenben alapul szolgálni."⁸¹ Ugyanakkor elméletükben az erőszak eszközének használata morális szempontból önvédelem, amit az elnyomó társadalom, az állam által alkalmazott erőszak kényszerít ki. Számukra az a társadalom és az anarchisták ellen elkövetett hatalmi kényszer ugyanúgy merénylet, felfogásukban ők csak erre válaszolnak, mivel nem marad más választásuk. Ezzel az okfejtéssel tulajdonképpen minden merénylet és erőszak utáni felelősséget a hatalomra hárítanak. "Fogjunk a szervezkedéshez, kikre elviselhetetlenül nehezedik a tőkerrendszer uralma, ha ütött a tett órája, a szociális forradalomra készen legyünk, hogy a kényszer eszközeivel lerázhassuk azt magunkról, melyeket elleneink ismertettek meg velünk; közeleg az idő, ne hagyjunk sok időt a gondolkodásra; az önvédelemre mindenkinek joga van!"⁸² - írja Szalay András a Népakarát szerkesztője. A bosszút az állami terrorra adott választ, az erőszak eszközt tehát az állami erőszak szentesíti. "Ha az állam nem tartja be a törvényeket, miért tartaná be a nép?"⁸³

Mint látható, az anarchista mozgalmakban az erőszak elfogadásának két összetevője jelent meg. Az egyik a marxi konfliktuselmélet átültetése az anarchisták társadalomszemléletébe. Miszerint a "társadalom története osztályharcok története." Tehát ebben a felfogásban a társadalmi fejlődés alapeleme a társadalmi osztályok közti konfliktus. A másik összetevő lényege az erőszak morális igazolása, ami a radikálisok elméletében mint a hatalom által elkövetett terrorral szembeni önvédelem van jelen. E két összetevő érdekességét az adja, hogy bennük a materialista és az idealista társadalomszemlélet egyszerre van jelen. Itt ezek az elemek nem kerülnek szembe, hanem dialektikus egységként kiegészítik egymást.

Az is tény, hogy a magyarországi radikálisok pusztán szavakban hirdették a "tett propagandáját", nevükhöz nem fűződtek véres merényletek. De ez még önmagában nem jelenti azt, hogy nem gondolták komolyan a "tett propagandáját" és propagandájukat csak figyelemfelhívásnak, polgárpukkasztásnak szánták, hiszen a határozott rendőrségi fellépésnek köszönhetően nem volt lehetőségük az anarchistáknak a külföldiekhez hasonló merényletek kivitelezésére. Elgondolkodtató azonban az, hogy a radikálisok a merényletek iránti szimpátia kifejezése mellett nagy hangsúlyt fektettek egy viszonylag széles társadalmi háttér kiépítésére. Tehát működésükben nem az esetleges merényletek megszervezéséhez szükséges konspiratív tevékenységet választották, hanem ehelyett egy nyíltabb, s ezáltal sokkal "veszélyesebb", könnyebben ellenőrizhető tevékenységet, a lapkiadást választották. H. Kohut Mária írja ezzel kapcsolatban: "Egy önálló pártlap kiadásának igénye nem utolsó sorban azért vetődött fel, mert a fővárosi ellenzék állandó és rendszeres kapcsolatot akart a vidéki csoportokkal kiépíteni. Fontos szempont volt az is, hogy a fővárosi szervezkedésnek - túl a cipészegylet által biztosított lehetőségen - valamiféle legális működési szabadságot teremtsenek."⁸⁴ Összehasonlítva az orosz Narodnaja Voljával, akik propagandájukat a merényleteikhez igazították, Magyarországon - talán a

rendőrségi fellépés miatt is - egyedül propaganda tevékenység folyt. A radikalizmus - és a forradalom - a kapitalizmus lerombolásának radikalizmusa maradt. Az, hogy a magyarországi anarchisták nem jutottak el az oroszokéhoz hasonló akciókig, köszönhető talán annak is, hogy nálunk a radikálisoknak viszonylag jól körülírható társadalmi bázisa volt, és ez a bázis sokkal nagyobb befolyásra tett szert a kezdeti magyar munkásszervezetekben. Arányaiban jelentősebb volt ekkor, mint Nyugat-Európában, ahol a szocialisták és anarchisták teljes elszakadása után a radikalizmusnak - egy rövid időszakoktól eltekintve - nem volt jelentős társadalmi támogatottsága és bázisa. A nagyobb befolyásra és arányra egyrészt a szakmunkások jelentős szerepe és aránya a kialakuló munkásszervezetekben, másrészt (és ebből következően) pedig a segédek szervezeteinek szakmunkásságon belüli jelentősége volt a magyarázat. Az ok abban rejlett, hogy Magyarországon az iparosodásnak és a modernizációnak ebben a szakaszában a szakmunkásság volt a meghatározó a munkásszervezetekben, a műveltsége és magasabb kulturális foka miatt. Nyugaton pedig ez az arány az összmunkásság és a szervezett munkásság állapotát illetően a szociáldemokrata típusú tömegszervezetek kialakulása felé mozdult el. Erre az ad magyarázatot, hogy Magyarországon ebben a korszakban még jelen van a munkásságot származása szerint megosztó különbség (külföldi és magyar) a szakmunkásság köreiben. A másik ok az egész munkásságra jellemzően a vidéki napszámos segédmunkás és iparossegédből lett szakmunkás különbsége. Ez az a különbség, ami megosztotta a munkásságot anyagi helyzete, életmódja, életszemlélete, műveltsége és nem utolsósorban szervezettségi állapota szerint.

Nyugat-Európában ebben az időszakban már - a száz éves ipari és szervezettségi fejlődésbeli előny miatt - a munkásságon belül ez a különbség már elmosódott. A "vidéki napszámosból" lett munkás ott már szervezettségi szintben is felzárkózott a szakmunkások mögé. Ott már nem a munkások első generációja volt a meghatározó, mint Magyarországon. Oroszországban pedig a helyzet magyarázata az, hogy ekkor még nem léteztek arányaiban jelentős munkásszervezetek, a meglévők pedig már a narodnyik szervezetek hatása alatt álltak.

A magyarországi anarchizmus kialakulását hazai és európai helyzetét vizsgálva tehát eljutottunk egy Európát nyugat, közép, és kelet részre osztó gazdaság és társadalomképhez.

VII. ÖSSZEGZÉS:

A tanulmány azokat az összefüggéseket mutatta be, amelyek szerepet játszottak a magyarországi anarchizmus kialakulásában, azt kívánta megmutatni, hogy az anarchizmus hogyan és milyen körülmények közt jelent meg Magyarországon.

Az elemzés a 19. század második felében először radikális formában megjelenő anarchizmust az európai és magyarországi történelmi helyzet, a gazdasági és társadalmi változások, és az anarchizmus eszméjének fejlődéséhez kapcsolva vizsgálta meg, fontos szerepet tulajdonítva a radikális anarchizmus az európai szocialista és anarchista elméletekhez való kötődésének és ezen belül külön elemezve az oroszországi radikális mozgalmak hatásait.

Az anarchizmus eszméje abban az időszakban jelent meg Magyarországon, amikor a feudalizmusra jellemző társadalomszerkezet még, a kapitalizmusra jellemző társadalomszerkezet pedig már éreztette a hatását. Mindezek alapján a tanulmány kísérletet tett arra, hogy a radikális

szocialisták és anarchisták társadalmi bázisát elemezve a mozgalmat elhelyezze a 19. század magyar társadalmában. Ennek során felhívta a figyelmet arra, hogy a radikális anarchista eszmék elsősorban a kialakuló munkásságon belül hatottak. Ez a réteg adta elsősorban a radikálisok társadalmi bázisát, s eszméi is főleg erre a rétegre hatottak.

A tanulmány megpróbálta körvonalazni az anarchisták által elfogadott legfőbb értékeket, s azt hozzákötni az anarchizmus különböző megjelenési formáihoz, a radikalizmus alapértékéhez, kitérve ezeknek az értékeknek az erőszakhoz való viszonyára is.

Az anarchizmus társadalmi bázisának és az erőszakhoz való viszonyának bemutatásakor szükségszerűen túl kellett lépni a szűk magyarországi kereteken, ezért megpróbálta ezt a viszonyt európai összefüggésekben is megláttatni.

Mindezek alapján talán sikerült bizonyítani egy önálló magyarországi anarchista csoport létét. Egy olyan csoportét, amely ugyan a korai munkásmozgalommal azonos forrásvidéken keletkezett, ám eltérő ideológiája, értékrendszere, s a modern társadalom felemás, magyar sajátosságokkal cizellált kialakulására adott eltérő válaszai miatt kezdettől fogva eltérő utat járt be. A látszólagos közös vonások csak a felszínt érintették.

Az anarchizmus alapvető társadalomfilozófiája szélesebb és túlmutat a radikális anarchizmus, mint a "klasszikus anarchizmus" egyik elágazásának eszméi, ideológiai keretein. Még akkor is, ha nálunk az anarchizmus ebben a formában jelentkezett. Hiszen a radikalizmus csupán a forma, amely csak korhoz, helyhez és eseményhez kötve jellemezte és jellemzi általában az anarchistákat. Tágabb értelemben ebben a formában is az anarchizmus klasszikus jegyei és értékei nyilvánultak meg.

Azt is meg kell jegyezni, bár az anarchizmus radikális szakasza az elemzett korszakkal együtt lezárult, maga az anarchizmus tovább élt és még fel-fel tűnt Európában és Magyarországon a fin de siècle, és a századelő és a 20. század különböző állomásain. Magyarországnak például a népi, értelmiségi, művészeti forradalmi mozgalmaiban, amelyek bizonyos eszméket és ideológiákat ápoltak és átmentettek a 20. század végének értékkereső, a nagy ideológiákból kiábrándult emberei számára.

A szélesebb értelemben vett anarchizmus hatásában tehát napjainkig érvényes, s maga a radikális forma sem tűnt el végérvényesen. A felszín alatt tovább élt és él, búvópatakként feltörve, újra és újra meghatározó szerepet játszott és játszik a század tekintélyellenes társadalmi mozgalmaiban; a Machnovcsinától, a 68-as diákmozgalmakon keresztül egészen máig. Legújabbban például a kapitalizmus globalizációja elleni tiltakozásokban ismerhetjük fel.

Időről időre jelentkeznek tehát egyének és csoportok, akik gyakran választják ezt a tiltakozási formát, és egyben megadják az aktualitását a radikális anarchizmussal foglalkozó szociológiai kutatásoknak, amelyek közül egyiknek a tanulmány kiindulópontja lehet.

*

VIII. JEGYZETEK:

- 1 In: Bozóki András, Sükösd Miklós: Az anarchizmus elmélete és magyarországi története. Bp. Cserépfalvi, 1994. 68. o.
- 2 Lásd: egyfelől Révész Mihály: A magyarországi munkásmozgalmak története. 1867-1913. Bp. 1913. másrészt S. Vincze Edit: Az útkeresés évtizedei. Bp. 1977. és Erényi Tibor: Szocializmus a századelőn. In: Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalmak történetéből. Bp. 1979. illetve Uő: Elméleti-politikai irányzatok a 19. század magyarországi munkásmozgalmában. In: Párttörténeti Közlemények. 2. szám, 1982.
- 3 H Kohut Mária: A radikális szocialisták és Szalay András - Adatok az ellenzéki szocialisták 1881-1884. évi tevékenységéhez. In: Párttörténeti Közlemények, 4. szám, 1967. 118. o.
- 4 Lásd: Bozóki András és Sükösd Miklós már említett tudományos munkái az anarchizmusról és Kozáry Andrea: A "tett propagandája". Az anarchisták az 1880-as években Magyarországon. In: Múltunk, 4. szám, 2000.
- 5 A 1990-es években Magyarországon is megjelentek a magukat anarchistaként meghatározó csoportok, akik kiadványaikon keresztül próbálják terjeszteni társadalomkritikájukat, céljaikat. Ezek közül a témához kapcsolódó kiadványok: Radikális szocialisták - A 19. század végén Közép-Európában, ill. egy Johan Most írásait és munkásságát összefoglaló füzet (mindkettő szerző, és egyéb megjelölés nélkül).
- 6 Anarchista röplap az 1990-es évekből
- 7 *Az ismeretlen szerző marxi osztálykategóriákat használ elméletében. (Kizsákmányoltak: proletárok, kizsákmányolók: burzsoák - I.T.)*
- 8 Radikális szocialisták - A 19. század végén Közép-Európában. 16. o.
- 9 Ezt a felfogást jól tükrözik például a Munkásmozgalmatörténeti Lexikon megfelelő címszavai. (lásd: anarchizmus) - Bp. Kossuth 1976.
- 10 Narodnaja Volja: Népakarat - 1879-ben alakult orosz forradalmi csoport. Tagjai elfogadták a merényletet mint a forradalmi harc eszközt. Céljuk a cári II. Sándor meggyilkolása volt. A sikeres merénylet után a hatóságok a csoportot felszámolták.
- 11 Tisztaszívű gyilkosok: A századforduló (19.-20.) francia anarchista merénylői. Lásd: Nikolas Halasz, Robert Halasz: "Tiszta szívű gyilkosok". Kossuth, 1972.
- 12 Baader-Meinhof, (Vörös Hadsereg Frakció) német, Vörös Brigádok, olasz, újbals terrorista csoportok. Marxista-maoista forradalmi sejtként, városi gerillaként határozták meg önmagukat. A fogyasztói társadalmak és a harmadik világ országainak osztályharcos alapú forradalmasítására törekedtek. Sem eszméiben sem képviselői által nem kapcsolódott az anarchizmushoz.
- 13 Individualista anarchizmus: Az anarchizmus egyik alapvető megjelenési formája. Ideológiájában a liberalizmus öröksége a meghatározó. Egyik képviselője M. Stirner "egoista" felfogása szerint az önérdeket az önérvényesítést a minden kötöttségektől mentes szabadság fontosságát hangsúlyozza az állam és a politikai rendszer illegitím követelményeivel szemben. Az USA-ban vált meghatározóvá. Bővebben lásd: Bozóki A., Sükösd M.: Anarchizmus. Bp. Századvég, 1991.
- 14 Kollektív anarchizmus: Az anarchizmus egyik alapvető megjelenési formája. Ideológiájában a szocializmushoz áll közel. Képviselői egyaránt láznak a kizsákmányolás és az uralom intézményei ellen. Élesen szemben áll a tekintély elvű centralizációval, a politikai forradalmat sürgető szocializmussal. Fő képviselői: M. Bakunyin, P. Kropotkin. Bővebben lásd: Bozóki A., Sükösd M. 1991
- 15 Errico Malatesta (1853-1932): Olasz anarchista agitátor. Munkásságában a forradalmárok és munkások szervezeteinek szerepét hangsúlyozta. Életében 12 évet börtönben, 35 évet száműzetésben töltött, és 3-szor ítélték halálra.
- 16 Errico Malatesta: Anarchia. In: Bozóki, Sükösd: 1991, 186. o. (Az írás: *Anarchy* - 1942-ben jelent meg Londonban)
- 17 Lásd: Bozóki és Sükösd már említett tanulmányai, Múltunk, 2000, 4. szám, stb.

- 18 Haskó Katalin: Az anarchizmus értékrendszere. - In: Múltunk, 4. szám, 2000, 3. o.
- 19 Haskó Katalin: im. 4. o.
- 20 Marx és a marxisták elméleti, és gyakorlati tevékenységükben egyaránt többször szembe kerültek az anarchizmussal és az anarchistákkal. Lásd: Marx-Proudhon, Marx-Bakunyin, illetve az I. Internacionálé és a Párizsi Kommün.
- 21 Pierre-Joseph Proudhon: (1809-1865) - francia libertariánus szocialista anarchista elméletalkotó, újságíró, "az anarchizmus atyja". Munkássága kora társadalmi mozgalmában meghatározó. Fő művei: Mi a tulajdon? (1840), A gazdasági ellentmondások rendszere vagy a nyomorúság filozófiája (1864), *Du Principe federatif* (1863)
- 22 Proudhon: A gazdasági ellentmondások rendszere vagy a nyomorúság filozófiája - című művében fogalmazta meg álláspontját egyben Marx és a szocialisták eszméivel szembeni kritikáját. Marx erre a Filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak a "Nyomorúság filozófiájá"-ra - című művében reflektált.
- 23 Proudhon levele Marxhoz (1846. 05. 17.): A levél válasz Marx, Engelsz és Gigot levelére, melyben felkéri Proudhont vegyen részt a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság munkájában. In: Marx és Proudhon. - összeállította és az előszót írta: Haskó Katalin, szerk.: Lukács Katalin Bp. Kossuth 1988.
- 24 Karl Marx - Friedrich Engelsz: A német ideológia. (1845-46) Marx Engelsz Művei (MEM) 3. kötet, BP. 1976.
- 25 Pavel Vasziljevics Annyenkov (1812-1887): orosz publicista és irodalomkritikus; mérsékelt liberális; Az 1840-es években kapcsolatban állt Marxszal.
- 26 Marx levele Annyenkovhoz (1846 12. 28.) - A levél Marx első reakciója Proudhon "Nyomorúság filozófiájára"
- 27 Bozóki András - Sükösd Miklós: Im. 1991, 466. o.
- 28 Lásd: Vadász Sándor: A francia anarchizmus vázlatos története In: Múltunk, 4. szám, 2000.
- 29 Mihail Bakunyin: (1814-1876) Orosz forradalmár az anarchizmus alapító atyja. Kisbirtokos családból származott, tűzériskolai növendék, majd filozófiát tanult Berlinben és Drezdában. A szláv népek szabad föderációja mellett érvelt. Részt vett az 1848-as párizsi februári forradalomban, az 1849-es drezdai felkelésben. 1868-ban csatlakozott az I. Internacionáléhoz, de Marxszal való összeütközése miatt 1872-ben követőivel együtt kizárták. Kizárása a szocializmus és az anarchizmus végső szakadásához vezetett. Elvetette a politikai ellenőrzést, a centralizációt és a tekintély elvű alárendeltséget a forradalmi mozgalomban.
- 30 Az I. Internacionálé: Nemzetközi Munkásszövetség (1864-76) Alapító Üzenetét (programját) Marx dolgozta ki. A marxi szocialisták és a bakunyini anarchisták vitáinak színtere.
- 31 Louis Auguste Blanqui (1805-1881): francia forradalmár. Részt vett az 1830-as és az 1848-as francia forradalmakban, életéből 37 évet töltött börtönökben. Számos felkelést tervezett. Az Évszakok Társaságának egyik vezetője. A kommün tagja. Képviselő.
- 32 Ide sorolhatjuk még a Párizsi Kommün magyar tagját Frankel Leót, aki a felkelés alatt mindvégig az I. Internacionálé Marxista szárnyát képviselte.
- 33 Forrás: B. Noel: Dictionaire de la Commune. II. k. Paris, 1978. 187. o.
- 34 Jean Grave (1854-1939): Francia anarchista, publicista, szerkesztő, Volt cipészinás, tengerészgyalogos 1879-ben csatlakozott a Francia Dolgozók Pártjához. Kropotkinnal együtt szerkesztette a Le Revolte című lapot. A francia anarchisták föderációjának létrehozását szorgalmazta.
- 35 J. Grave: Quarante ans de propagande anarchiste. Paris, 1973. Idézi Vadász: 2000, 50. o.
- 36 Sz. Bíró Zoltán: A századelő oroszországi anarchizmusa. In: Múltunk, 4. szám, 2000, 172.o.
- 37 Sz. Bíró Zoltán: im. 173. o.
- 38 Buntár: lázadó.

- 39 A 19. század második felének orosz társadalmi mozgalmairól lásd Vera Figner visszaemlékezését: Vera Figner: Vihar Oroszország felett. Európa, Bp. 1968. és Niederhauser Emil - Sargina Ludmilla: Az orosz kultúra a 19. században. Gondolat, Bp. 1970.
- 40 Így emlékezik erre Figner: "A *Tőke* szerzője beleegyező válaszával együtt dedikált arcképét is elküldte a Bizottságnak. (a Narodnaja Volja központi szervéről a Végrehajtó Bizottságról van szó) (...) Marx büszkén mutogatta barátainak és ismerőseinek a Bizottság levelét." In: Vera Figner Im. 1968, 216. o.
- 41 Guy Le Bon: A tömegek lélektana. Franklin Társulat, Bp. 1913.
- 42 Kozáry: Im. 224. o.
- 43 Kozáry: Uo. 225. o.
- 44 Lásd Kozáry Andrea: Az egylettől a párt megalakulásáig (1868-1890) In: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Főszerkesztő Varga Lajos. Napvilág Kiadó, 1999, 19-39. o.
- 45 Johan Most: (1846-1906) Könyvkötő, szerkesztő, szociáldemokrata majd anarchista. 1874-78-ig tagja a német birodalmi gyűlésnek. 1880-ban mint anarchistát kizárták a német szociáldemokrata pártból.
- 46 A Budapesti Fő- és Székvárosi M. Kir. Rendőrség működése 1894. évben. A Pesti Lloyd Társulat könyvnyomdája, Bp. 1895, 116. o. - Idézi Kozáry im. 229. o.
- 47 Rézler Gyula: A nagyipari munkásság kialakulása. 1867-1914. Faust, Bp. 1945, 33. o.
- 48 Rézler: Im. 34. o.
- 49 Rézler: Im. 34. o.
- 50 Bozoki András - Sükösd Miklós: Im. 1994, 58. o.
- 51 Jean Maitron: Le mouvement anarchiste en France. 1975, Paris. Idézi Vadász 2000, 51. o.
- 52 Haskó Katalin: im. 19. o.
- 53 Rézler: Im. 43-45. o.
- 54 Rézler: Im. 43. o.
- 55 Közli: A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. (MMTVD) I. köt. Összeállította: Erényi Tibor, Szikra, Bp. 1951, 435. o.
- 56 1881 évi szeptember hó 24-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XV. k. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1884, 239-242. o
- 57 Rézler: Im. 45-46. o.
- 58 A magyarországi és a német szocialisták kapcsolatai a "kivételes törvény" első éveiben. (1878-1881) In: S. Vincze Edit: Az útkeresés évtizedei. Bp. 1977.
- 59 Kivételes törvény: Bismarck által 1878-ban alkotott törvény; célja a szocialista mozgalom megfékezése volt. 1890-ig volt hatályban. Egyik következménye, hogy a "gyanús elemeket" kiutasították Németországból.
- 60 H. Kohut Mária Im. 1967, 123. o.
- 61 Uo.
- 62 Uo. 127. o.
- 63 Uo. 133. o.
- 64 Az adatokat Lásd. H. Kohut Mária Im. 1967, 134. o.
- 65 Lásd: Fővárosi Levéltár; Budapest-fővárosi rendőrség főkapitányi hivatala. eln. res. 241-1884.; 811-1884.
- 66 Haskó Katalin Im. 2000, 41. o.
- 67 Kiss Endre: A filozófiai anarchizmus történetéhez Németországban In: Múltunk, 4. szám, 2000, 160. o.

68 Bozoki András - Sükösd Miklós: Im. 1991, 447. o.

69 A 1870-es évektől a narodnyikok között mind gyakoribbá vált bizonyos anarchista elveknek és érveknek a hangoztatása. Pl az 1877-es un. övenek perében elítét Sz. I. Baranyina a tárgyaláson kifejtette, hogy az anarchia egyáltalán nem jelent zűrzavart és önkényt, hanem igyekszik harmóniát és rendet teremteni a társadalmi kapcsolatokban. Ugyan akkor tagadása a mindent kiszorító hatalomnak, mely gátolja a társadalom bármilyen fejlődését. Lásd: Sz. Bíró Zoltán: im. 174. o.

70 "*Ceterrum censeo Charthaginem esse delendam.*" ("egyébként úgy vélem, hogy Karthágót el kell pusztítani.") - Cato beszédének záró mondata a római szenátusban.

71 Sz. Bíró Zoltán: im. 175-179.o.

72 Uo. 178. o.

73 Uo.

74 Uo. 179. o.

75 *A NATO balkáni fellépéséről van szó - I.T.*

76 Megjegyzések egy háborúról. In: Kerítéstörök (*anarchista lap - I.T.*)1999. 4. szám.

77 Bozoki András - Sükösd Miklós: Im. 1994, 64. o.

78 A radikális szocialisták programja. In: Népakarat. 1883. szeptember 15.

79 A tőzspolgári lapok az anarchizmus felől. In: Népakarat. 1884. február 15. (*tőzspolgári: burzsoá - I.T.*)

80 Uo.

81 Az anarchizmusról. In: Népakarat. 1884. április 15.

82 Szalay András: Szociális forradalom. In Népakarat. 1884. február 15.

83 Az anarchistákról. In: Népakarat. 1884. március 15.

84 H. Kohut Mária Im. 1967, 126. o.